

Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárnak magyar nyelvű műveket tartalmazó kötetében felsorol egy 1656-ban Váradon nyomtatott: "Menyország Ki-nyittatott Egygyetlen-egy Szoros Kapuja" címkezdű könyvecskét, amely mindössze 12° nagyságu 20 sztl levél terjedelmű.¹⁾

E könyvnek, amelyet egyetlen példányban Lugossy József őrizett meg, Debrecenben, címlapján az utolsó mondatban arról tudósít, hogy "most ujonnan az egygyűgyűekert ki-bocsáttatott." Tehát e kötetecske legalább is második kiadása lehetett, tartalmilag pedig az egészben csak a különböző hitcikkekre vonatkozó sz. írásbeli helyek kijegyzéséből áll.

A debreceni református nagykönyvtár Brandmyllerus Jakabnak az 1620-22-ben Baselben 8° nagyságban megjelent néhány egybekötött munkáját őrizi, amelynek elülső belső borítólapjára névmegjelölés nélkül, de világosan felismerhetőleg XVII. század közepetáji kézírással Apáczai Csere Jánosnak alábbi című és tartalmu saját kezű bejegyzését találtam:²⁾

"MATTH : VII. XXIII. - MENYORSZÁG KI NYITTATOT EGGYET.-LEN EGY SZOROS KAPUJA. KIN AZ SOK-Hivatalosok közzül igen kevesen mennek bé az-örök életre AVAGY. Az Sok különböző Valla-sökk Valosagos Proba köve. MElyen Minden.-Papista. Lutheranus, Calvinista, es Armeanianus(!) Reli-giojanak, igaz, avagy megh czalo Szép Szin alatt jart Hi-bas voltat, olly tökkeltesen megh lathattya, mint ha azt- ez regen Inben boldogult Prophetak. Apostolok, es Evan-gelistak Sz. Lelékkel szollo szájokbul elő nyelven-tulajdon. fülejvel hallana."

A fentirt címnek egyetlen vonallal történt aláhuzása után két hasábra osztott szöveget találunk:

1) RMK. I. 915.

2) Könyvtári jelzése: B. 56.

Az Bibliának előszőr Sido Bé.			2 Chro.	35.	12.
tűkbz, annak utanna Görög nyelvē.			x Esdr.	6.	18.
ki adattatot könyvej: a P. A. es E:			x Neh.	8.	1. 2.
altal olly megh irattatot JH igeje, ki					3. 5.
csak egyedül magan, a' K. igaz val-					8.18.
lasnak, es az kegyes eletnek megh			Neh.	9.	3.
czalhatatlan Regulaja.			x Psal.	119.	105.
Konyv.	Resz.	Vers.	Prov.	30.	5. 6.
	Lasd megh:		xxx Esa.	8.	19. 20.
x Ex.	24.	12.	x Esa.	30.	8. 9.
Ex.	31.	18.	Jer.	6.	16.
Ex.	32.	15. 16.	xx Jer.	23.	26. 27.
x Ex.	34.	27. 28. 32.			28.
xx Deut.	4.	2. 8. 9. 10.	Jer.	25.	12. 13.
xxx Deut.	5.	31. 32. 33.	x Jer.	36.	2. 4. 11.
xx Deut.	6.	6. 7. 8. 9. 17.			25.
		20. 24. 25.	Eze.	20.	19.
xx Deut.	12.	28. 32.	Malach.	4.	4.
xx Deut.	17.	11. 18. 19.	Mat.	4.	6. 7. 10.
Deut.	27.	26.			3. 4. 5.
xxx Deut.	31.	11. 12. 13. 24.	Mat.	15.	2. 3. 6.
		25. 26.			9.
xxx Josu.	1.	7. 8.	Mat.	15.	2. 3. 6.
xx 2 Reg.	22	13.			9.
xx 2 Reg.	23.	2. 3. 24.	Mat.	22.	29.
2 Cron.	17.	9.	Mar.	12.	26.
2 Chro.	25.	4.	xxx Luc.	16.	29. 31.
xxx 2 Chro.	34.	14. 21. 30. 31.	xx Luc.	24.	25. 26.
					27. 44.
			xxx Joan.	5.	39.
			xx Joan.	20.	31.
			xxx Act.	17.	10. 11.
			x Act.	26.	22.
			xxx Rom.	15.	4.
			xxx 1 Cor.	4.	5.
x Phil.	3.	15. 16.	2 Cor.	2.	17.
xxx 2.Tim.	3.	15. 16. 17.	xx Gal.	6.	16.
2.Pet.	1.	20. 21.	xx Eph.	2.	20. 21.
xxx Apo.	22.	18. 19.			

Ha már most összehasonlítjuk a RMK-ban felsorolt könyv címét ennek a könyvnek a táblájára írott bejegyzéssel, azt találjuk, hogy a címrát csaknem szószertint egyezik s mindössze csak néhány eltérés található. Mindenek előtt állapítsuk meg Apáczai kéziratának a cím fölé írt lokusát, vagyis "Matth: VII. XXIII." Ez pedig Károlyi Gáspár szerint azt tartalmazza, hogy "soha nem esmértelek titeket, távozzatok el én tőlem álnokságnak cselekedői". Azután egyenként vévén a RMK-ban felsorolt könyv címét a könyvtáblára írott bejegyzéssel, így azt találjuk, hogy a közös címrát csaknem szószertint egyezik s mindössze csak néhány helyen fordul elő eltérés, mégpedig a hetedik szó a kéziratban: "KJN", mignem a nyomtatásban: "Mellyen". A 12.-13. szó: "igen kevesen", ellenben a RMK-ban csak "kevesen"-t találunk. A 22. szó helyén "különböző" szó van, mignem a Lugosy-féle könyvben "féle" kifejezést szedett a nyomdász. A 27. szó "Mellyek", Szabó Károlynál ellenben "A' mellen" szóra változott. A 30-ik szó után a nyomtatott forrásban még "Ariánus"-t is írt a szerző. A 32-ik szó "es", mignem a RMK-ból ez hiányzik. A 39-42. szavak "szép szín alatt jaro", ellenben az újabbnak tartott forrásban csak "szép szines" jelző van; ez az utóbbi azonban kevésbé felel meg az egykori szólás-mondásnak, miként példa erre Báthori Gábornak 1613 táján keletkezett bucsuztatójában: "Szép szín alatt pogányt ki behozá".³⁾ Mindezekon kívül a kéziratban levő "az" névelő a nyomtatásban "a"-ként fordul elő. Tehát a 69 szóból álló címszövegben aránylag nagyon kevés s amellett - az egyetlen "Arianus" betoldást kivéve - lényeges eltérés nincsen. Ezzel szemben azonban a szövegtartalom egészen más, nemcsak sokkal rövidebb, hanem maguk a lokusok is egészen mások, mint a Lugosy tulajdonában volt könyvben. Ebből a körülményből az következik, hogyha tartalombeli szövegileg megegyeznének, abban az esetben egyik a másiknak másolata lenne, de így ugyanegy szerzőnek két külön tartalmu munkájára, illetőleg munka-kísérletére kell gondolnunk. A majdnem szószertint megegyező címrát, valamint a sokkal rövidebb s amellettt különböző tartalom azt bizonyítja, hogy ez volt az első tervezet, amely a "Ménországn ki nyittatott egyetlen egy szoros kapuja" gondolatot formálta ki. Ugyanis képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző egyazon hozszadalmas című, de egészen eltérő rövid szövegű munkát készítsen.

3) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. /Kézirat./

Mint hogy tehát a RMK-beli példány legalább is második kiadásu munka, ezért a most közölt kézirat hihetőleg ugyanazon cím alatt, azonban más tartalma első megjelentetésű könyvecske volt, amely netalán külön szálló lapon folytatva, akár hosszabb is lehetett. Ilyenképpen a szerző azonosságát már a cím alapján is állítani merem, aki a kézírásból következőleg - ismétlem - csakis Apáczai lehet.

Brandmyllerus munkái külső országokbeli, szokásos mintával nyomott fehér pergament-könyvtáblába vannak bekötve, s minthogy más korábbi tulajdonos neve nincsen e könyvbe beírva, bizonyos, hogy e kötés borítólapjára írt "Valet Tall. 2 den 33" a könyvvvásárlás árát jelentette, amennyiért Apáczai Hollandiában szerezte meg a könyvet; bejegyzéseit azonban már valószínűleg itthon tette meg. E sorok hihetőleg a Lugosy könyvtárában megmaradt könyv első kiadásának 1653-56. esztendei fogalmazványa lehetett, amit azután később más tartalomra átdolgozva, netalán már az első kiadásban is úgy jelentetett meg.

De nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár tulajdonában van egy XVIII. századeleji, kéziratos füzet, amely címében csaknem az Apáczaival, nemkülönben az RMK-val megegyező címzésű, sőt tartalmilag is fejezetekre osztott bibliai lokus-megjelöléseket tartalmaz, terjedelme azonban az RMK-belivel körülbelül megegyezvén, 8° nagyságu Cl.+22 lapnyi.⁴⁾Címe szintén csaknem alig mutat eltérést; általában véve azonban inkább a RMK-példánnyal egyezik, de Szabó Károlynál "világos Proba köve"-t találunk, míg nem ez az utóbbi kézirat az Apáczaiéval megegyezőleg "valóságos Proba Követ"-t ír. Nemkülönben az Apáczai-kéziratban s a RMK kötetének címlapján "füleivel" szót olvasunk, ezzel szemben a XVIII. századbéli kéziratban "füleikkel" szót használ. Tekintettel arra a körülményre, hogy a debreceni kéziratos füzet címlapja "Anno MDCLVI." évszámmal zárul, bizonyos tehát, hogy ez a kézirat a nyomtatott szöveg előzménye, illetőleg annak másolata volt, minthogy a RMK címlapjának impressuma: "Most ujonnan az egygyuegyuekért kibocsáttatott. Váradon Szenci K. Abrah által. 1656."

4) Könyvtári jelzése: Kézirattár. R. 345.

A XVIII. századbeli kézirat a bibliai lokusokat 72 csoportra osztja. Mindezeket egyenként felsorolnom egészen fölösleges is, ellenben egynehány lényeges tételt szükségesnek látszik kiragadnom, mint példákat:

"A' bünt egjedül az Istennek kell meg vallani."

"A purgatorium és a Pápa Indulgentiái vagj büntetéseknek meg engedési ellen."

"A Szenteket az egekben, és az Angjalokat nem kell imádni."

"Az Uj Testamentum béli áldozatok a könyörgés, hálá adás, Szent élet , és nem a Missa."

"Egjedül a Christus közben járó és esedező az egekben."

"A látható Anyá Szent egj ház vétkezhetik."

"A Pápa és a gyülekezet vétkezhetnek."

"Péter nem vólt a több Apostoloknak Fejedelme."

"A Romai Pápa az Anti-Christus."

E fejezetcimek bizonyítják e művecskének katolikusellenes, tehát protestáns-voltát. Tovább idézve:

"Az egj meg oszolhatatlan Isteni természetben több személyek vadnak."

"A Christus természeti szerint igaz Isten."

"A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten."

E tételek tanusítják a szerző trinitáriusságát. Majd:

"A kenyérnek és bornak Christus' testévé és vérévé valo létel ellen."

"Egyedül hittel eszük és iszük a Christusnak testét s' vérét."

"A Christusnak teste azon egj időben sok helyeken nincsen."

Az utóbbi fejezetek nemcsak a katolikusokat, hanem némi részben a lutheránokat is támadja. Bizonyos tehát, hogy e könyvecske írója csakis kálvinista lehetett. Ha e tételeket azután még tovább elemezzük, részben elrejtve, más lényeges jellemvonásra is reábukkanunk. Így olvasható, hogy

"A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselise." /Alattuk természetesen a törvényes és igazságos uralkodókat értette, tehát ezért kívánhatja a legfőbb patrónátusság megmaradását, ellenben a következő idézetben határozottan kijelenti/
"Püspököknek és egjéb Tanitoknak tisztetek hogj az Ecclesiát tanicsák es nem az uralkodás." /A tanitók alatt mindég csak a papokat kell érteni!/"

"A köz népnek nyelvén, a melyet ő tud, kell a Szent Irásnak hirdetetni." /Ez alatt nemcsak a latin nyelvű prédikációk mellőzését kell értenünk, hanem ide kell soroznunk az egyház igazgatása alá tartozó iskolai oktatást is./

E tételből tehát az tűnik ki, hogy a szerző nemcsak református, de éppen puritánus volt s minthogy dogmái többé-kevésbé mérsékeltek, minden habozás nélkül reá mutathatunk Apáczaira, mint e munkácska szerzőjére. Ehhez csatoljuk az előbb már említett körülményt, hogy két különböző szerző egy és ugyanazon, hosszú mondatokból összetett címzést még abban az esetben sem alkothatott, ha a megjelölt szöveg tartalmilag különböznék is.

E könyvvel kapcsolatosan még arra a nagyon fontos jelenségre is fel kell figyelniünk, hogy Apáczainak Fogarasi Mátyás nevű tanítványa által közvetített tételeit ⁵⁾ e kéziratban is megtaláljuk, így a többek között:

Meny Ország: Az Ujjá születetlen embernek nincsen szabad akaratya a' lelkiekben.

Fogarasi: Van-e az embereknek a véték állapotjában szabad akaratjuk a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére? /Negative./

Meny Ország: A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.

Fogarasi: A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e? /Affirmative./

Meny Ország: A Christus természeti szerint igaz Isten.

Fogarasi: A Krisztus igaz isten és így az Atyával egyenlő- és egy állományu-e? /Affirmative./

Meny Ország: A kenyérnek és bornak Christus' testvé és vérévé való létel ellen.

Fogarasi: Az urvacsorában Krisztus testét és vérét eszik és isszák a hívők? /Negative./

Meny Ország: Az emberi érdem ellen.

Egyedül a Christus közben jaro és esedező az egekben.

Fogarasi: Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére? /Negative./

Ezeknél talán még jellemzőbb Fogarasinak valószínűleg 1658-

5) A Fogarasi által elmondott tételeket Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története /M.-Vásárhely, 1896./ 90.lapjáról idézem.

ban tartott "Disputatio de mente humana" címet viselő vitatkozásában az a tétel, amelyre Bán Imre különösen is felhívja a figyelmünket, hogy a fejedelemnek joga van az isteni törvény helyes megtartása céljából az egyháznak nemcsak igazgatási, de liturgiai ügyeiben való kormányzására is.⁶⁾

Ezt a tételt a debreceni kézirat röviden így foglalja össze: "A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése."

Bán Imre a Brandmyllerus könyvében talált kéziratot nagy valószínűséggel onnan eredezteti, hogy - Seivert szerint - Apáczai 1653 karácsonya előtt nyilvános vitatkozást tartott "wider die Gottesleugner, Heiden, Türken, Juden, Römisch-katholischen, Lutheraner, Sozinianer, Arminianer und Widertäufer."⁷⁾ Bán Imre helyes észrevétele - azt hiszem - minden további latolgatás helyett elfogadható s ezért ha e vitatkozás kidolgozásának végleges formájának első kiadása el is vészett, most azonban előkerült annak első tervezete, végleges formájának második kiadását pedig a FMK-ban s a Lugosy-féle debreceni kéziratban kell látnunk.

Ami már most Apáczai e munkácskájának címét illeti, annak gondolatát - a kézirat címe fölé irt jelíggel együtt - Máté evangéliumának VII. részéből merítettnek állapíthatjuk meg; ennek ugyanis 13-15. verse így szól:

"Menjetek-bé az örök életre a szoros kapun, mert tágas kapu az és széles ut, a melly veszedelemre viszen, és sokan vagynak, kik azon járnak.

Mert szoros kapu és keskeny ut, a melly viszen az életre és kevesen vagynak azok, a kik azt megtalálják.

Őrizétek magatokat a hamis Prófétáktól, kik hozzátok jönnek juhoknak ruhájokban, de belől ragadozó farkasok."⁸⁾

E Brandmyller-féle könyvvel kapcsolatosan még arra a lényeges jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy az Apáczai utáni könyvtulajdonos nevét a címlap aljára ilyenképpen jegyezte fel: "Ex lib-

6) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 486.

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. 419. - Bán Imre: Megjegyzés Herpei Jánosnak Apáczai Ismeretlen műveiről szóló közleményéhez. ItK. 1964: 453.

8) A Szent Bibliának Ujj Testamentumi része. Ultrajaktomban 1794-ben. 6.

ris Georgii Martonfalvi ab A. 1664." E kiváló férfiú Apáczaainak mindenben lelki és módszerbeli követője, e könyvet a netalántán még életben levő özvegyétől vásárolta. E könyv pedig nemcsak az egyező tanulmányokért, hanem az előző tulajdonos személyéért magáért is becses volt előtte, hiszen Apáczeit őszintén tisztelő barátja volt, de máskülönben is mindketten délkeleti Erdély szülöttei lévén, Mártonfalvi netalán oskolatársa is lehetett a tiz esztendővel idősebb Apáczaainak.

A további tulajdonos: "Steph. Huszti" azonos lehet azzal a diákkal, aki 1682-től 1686-ig Debrecenben, attól kezdve pedig Kolozsvárt tanult s nevét az utóbbi város kollégiuma tógátusainak névsorában úgy találjuk bevezetve: "Stephanus Huszti satisfecit: academias revisit."⁹⁾ Tulajdonába Mártonfalvinak 1681 április 23-án történt elhunytja után juthatott. E könyv megszerzésekor a majdan kiváló debreceni orvos és kollégiumi tanár¹⁰⁾ még csak itthon tanuló diák volt.¹¹⁾

A "Meny Ország...Kapunja"-nak kinyomtatott példánya, amelynek mai hollétét nem tudhatom, 1672-ben Kolozsvárt újra prelum alá került 12°-nyi 11 sztl levelen, de ennek megmaradt példányaikat is csak nehezen hozzáférhető helyen őrzik.¹²⁾ Ezek közül a kiadások közül valószínűleg az 1656. évi, avagy a még korábbi megjelentetésű elveszett kiadás megvolt Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárában is. Az 1671 július 1-i számbavételnél így találtam feljegyezve: "David Parityaja Sarga quantitasban van, melynek az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja." "Ugyan effele szoros kapu kettő." Ezeket az utóbbi példányaikat azonban az 1675. esztendei számbavételkor már nem említik.¹³⁾ Bizonyosan elajándékozta a fejedelemasszony. Így tehát a korábbira s nem a későbbi kiadásra kell gondolnunk, mert az 12°-nyi, mignem a hoz-

9) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 13. /A kolozsvári akadémiai levéltárban./

10) Ezt bizonyítja Bán Imre szives figyelmeztetése is. ItK. 1964: 483.

11) M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. 207-08. - Mátrai László: Régi magyar filozófusok XV-XVII. század. Bp. 1961. 167-180., 220-21.

12) RMK. I. 1130.

13) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 50.

zája kötött "Dávid Parityájá"-nak csak az 1661. évi nyomtatványa volt ugyanilyen méretű, ellenben az 1658. esztendei kiadása 8° nagyságu.¹⁴⁾ Lehetséges azonban az is, hogy a radnóti könyvtár az elveszett első kiadást őrizte.

A fejedelemasszony ugyane könyvjegyzékének végefelé azt jegyezte fel, hogy "1676. 20 Febr. Segesuart ezeket az Könyveket vottem...Negj(,) mennyorszagnak szoros kapuiat vagy proba kövit."¹⁵⁾ Ugy látszik, hogy ez a könyvecske eléggé közkezdelt volt.

Változata: ItK. 1964:479-82.

14) RMK. I. 930. és 975.

15) Szerző i.m. 54.